

Svetlana Stefanović

„Ženski pokret” *About Marriage; Free Love, Sex Education, Prostitution
and Birth Control*

Summary

A society for education of women and protection of their rights – the Women’s Movement – was founded in Belgrade in April 1919. Over the years several such societies have been established in cities throughout Yugoslavia. The first Feminist Alliance was established at the congress of feminist societies in Ljubljana in 1923 and in 1926 was transformed into the Alliance of Women’s Movements. *Ženski pokret* (Women’s Movement) was a periodical published by the Women’s Movement in Belgrade, and since 1927 was owned by the Alliance. Struggle for political rights was the essence of feminism between two world wars. Presence of texts about marriage, free love, sex education, prostitution and birth control on the pages of the feminist magazine *Ženski pokret* was rather the result of observation of trends in the European and international feminist movement than of the desire of Yugoslav feminists to tackle these issues. It remains uncertain how well did the magazine reflect feminist trends in Yugoslavia, since the editorial policy throughout the period of publication was in the hands of a more conservative wing. Being civil servants, feminists gathered around the magazine presented government interest rather than feminist ideology.

Ранка Гашић

УДК 061.236.61(497.1)(091)

Српски масони између два светска рата као друштвена група

АПСТРАКТ: Прилог за социјалну анализу организације слободних зидара у Србији између два рата. Покушај оцене друштвеног положаја и улоге масона на основу података из досијеа насталих приликом припремања антимасонске изложбе у Београду 1941/1942.

Организација слободних зидара настала је у Великој Британији почетком 18. века, 24. јуна 1717, уједињењем четири енглеске постојеће ложе, прерастањем средњовековних зидарских еснафа у тзв. спекулативно зидарство, тиме што је тај појам проширен на зидање у пренесеном значењу, тј. на интелектуално и духовно стваралаштво. Већ 1738. настала је тзв. Андерсонова књига конституције, која је до данас одредила у основним цртама идеологију масонства и његове принципе деловања, мада све поједине националне ложе имају своје конституције, које се у неким појединостима разликују. Три основна масонска принципа су братска љубав, брига о другима и тежња за истином. Позната парола француске буржоаске револуције, „слобода, једнакост, братство”, такође је и темељни слоган масонске етике. Дужност масона је да чини добра дела и помаже хуманитарне акције, према својим материјалним могућностима. Основни принципи такође су лојалност држави, борба за еволутивне промене у друштву и избегавање револуционарних и превратничких метода, вера у бога као врховног неимара свемира, уз толеранцију према свакој религији, и борба против сваког тоталитаризма, било државног или црквеног. Из свега овог јасно прилази да је основна идеологија масонерије грађански либерализам, те да су политички противници фашизма, комунизма и клерикализма. Обавезни су да у приватном животу буду непорочни и да се у јавном и политичком деловању придржавају масонских принципа без обзира на то којој политичкој странци припадају.¹

Њихово деловање у стварности, међутим, испољавано је флексибилније у односу на та начела, што је зависно од тренутне политичке ситуације, односа снага у друштву и других реалних фактора који су имали већи утицај у политици и друштву од масонских ложа. Налазимо их у различитим политичким странкама (углавном умерене оријентације, мада има и случајева да су

¹ Г. Логар, „Масонска јавна тајна”, *Вечерње новости* (фелтон), 14.1.-7.2.1990.

припадали екстремним партијама или покретима), у готово свим хуманитарним организацијама (што је потпуно у складу с њиховим основним задацима).

О организацији слободних зидара у Југославији написано је веома мало стручних радова,² док су дела о овој теми која не спадају у научну историографију релативно бројнија. Слика која постоји у јавности о масонерији великим делом је под утицајем разних мистификација, које шире углавном њени идеолошки противници, али за које увек постоји плодно тле у склоности читалачке публике ка тражењу разних натприродних тумачења политичке стварности и историје, и посебно теорија завере. Постоји неколико митова о масонима који се појављују у јавности повремено, и нарочито се у мутним временима користе за подстицање хајке на замишљеног непријатеља. Ти митови су најчешће следећи: о недогледним циљевима и огромном утицају на светску политику; о ложама као инструменту ционизма, тј. међународне јеврејске завере; о космополитизму који делује против националних интереса; о циљу да се овлада светом; о томе да су масони противници религије; и на крају, истицање тајног обреда и тајних знакова распознавања као аргумента да се баве нечим недозвољеним. Треба поменути и мит који су сами масони ширили, о свом наводном огромном утицају на историјске догађаје у националној историји, на пример, на стварање Југославије.³ Тако је у лето 1940. покренута у дневној штампи кампања против масона (посебно у листу *Време*), коју су водили Данило Грегорић, Светислав Стефановић, Стеван Клуић, Милан Банић, Ђорђе Димитријевић и други мање познати публицисти пронемачке и профашистичке оријентације. У тим чланцима масони су оптуживани да одлучују о другим народима у интересу међународног капитала, да њихова индивидуалистичка идеологија угрожава породицу као основу друштва, да демократија уништава европску културу. Бројне су и оптужбе за атеизам, атентате на крунисане главе, пролетаризацију сељака, итд.⁴ Такве тврдње не могу издржати критику озбиљног историографског истраживања, и можемо рећи да оне, мада не говоре сувише истинито о масонерији, сведоче о духовној клими времена у коме се јављају.

Проблеми који се постављају пред истраживача пре свега су у што тачнијем одређењу праве структуре, идеологије, друштвеног и политичког деловања те организације. С обзиром на интернационално обележје масонерије и њено порекло из Британије, те повезаност југословенских масона са Великим оријентом Француске, у јавности постоји слика о масонима као носиоцима страних, пре свега западних утицаја. У том смислу, такође је потребно утврдити истину о томе колико та организација представља канал страних утицаја, а колико је реч о појединцима који су имали личне интернационалне везе и корис-

тили их било у својству масона било политичара, односно људи који имају утицај у друштву.

Предмет овог излагања ограничен је на Велику ложу Краљевине СХС (Југославије) у међуратном периоду, и то на оне ложе у њеном саставу које су имале седиште у Београду и другим градовима Србије. Велика ложа СХС основана је 9. јуна 1919. уједињењем хрватских и српских ложа. Прихваћена је конституција у којој је утврђено поштовање „Творца свих светова“, верска толеранција, верност отаџбини, могућност да ложи припадају сви слободни људи (мушкарци) без обзира на народност, политичко уверење и сталеж. Велика ложа СХС обухвата само јовановске ложе, тј. прва три степена у хијерархији. Може бити примљен само онај ко је навршио 21 годину, осим синова масона, који могу бити примљени и са 20 година. По члану 70, из списка се брише свако ко не испуњава обавезе, не долази на састанке и не плаћа чланарину, или се огрешио о закон и морал. Велика ложа СХС била је члан Интернационалне масонске асоцијације (ИМА), основане у октобру 1921, на иницијативу швајцарске ложе „Алпина“.⁵ Југословенска масонска организација је била уредно пријављена код надлежних власти и издавала је два часописа (*Неимар* и *Шесћар*). Осим тих часописа, који су били званично гласило организације, постојали су и други у којима су масони сарађивали и давали им тон у складу са својим идејама (*Јавности*, *Круж*, *Видици*, *Бришанија*, *Човечанство* и *Даница*).⁶

Ограничићемо се овде на један аспект истраживања ове теме, а то је социјална структура чланова ложа и њихово друштвено ангажовање. Спискови који су истраживачима доступни нису потпуни, и на основу њих се не може утврдити коначни број чланова масонских ложа. Три постојећа списка која се налазе у Архиву Југославије садрже имена чланова разних југословенских ложа, те Југословена чланова страних ложа (мада су насловљени као спискови београдских масона). На једном је наведено 235, на другом – 263, а на трећем – 610 лица.⁷ Спискови немају датуме, тако да је тешко утврдити у ком тренутку су били актуелни и која лица су у датом времену била активни чланови ложа.

Драгоцен извор за проучавање социјалне структуре чланова масонских ложа представља збирка досијеа масона, која је настала у току 1941. и 1942. године поводом припремања познате антимаонске изложбе у Београду.⁸ Ту изложбу организовала је немачка окупациона власт, а практични део посла спроводио је специјални комесар у влади Милана Недића Танасије Динић. Изложба је била отворена од 22.10.1941. до 19.1.1942, а припремана је од јула 1941.⁹ Тада је, према полицији познатим списковима, свим члановима ложа који су тада боравили на територији окупиране Србије, послат упитник од 33 питања. Од тога какав одговор би дали на постављена питања, зависило је да ли ће остати у служби, и да ли ће, евентуално, изгубити и стечена права, ако су били

5 Z. Nenezic, *Masoni u Jugoslaviji 1764. 1980*, Београд, 371–375.

6 А. Раденић, п.д. 175, 184.

7 АЈ 130, Списак масона приватне професије; АЈ 100 – 14, Списак (делимчни) београдских масона; АЈ 100–14, Списак масона из Београда.

8 Досијеи се налазе у АЈ 100, к. 16, 17. и 18.

9 Н. Јовановић, п.д. 88, 98.

2 Андрија Раденић, „О масонерији и масонима у Србији, Мит и стварност“, *Историјски часопис* 42/43, 1995/1996, 169–222; Надежда Јовановић, „Однос окупатора и квислинга према масонерији у Србији“, *Годишњак града Београда* 18/1971, 77–107.

3 Андрија Раденић, п.д. 169–226.

4 Данило Грегорић, „После претреса у ложи“, *Време*, 26.7.1940; исти, „Наша национална обнова и масони“, *Време*, 2.8.1940; исти, „Почиње друга етапа“, *Време* 3.8.40; исти, „Ми и Версај“, *Време* 23.8.40; исти, „Масони на послу“, *Време*, 4.10.40; С. Стефановић, „Једна права линија“, *Време* 11.9.40; С. Клуић, „Масонерија кроз историју“, *Време* 1.8.40; Ђорђе Димитријевић, „Масонерија и хришћанство“, *Време* 6.8.40; С.Г.С. „Масонске изопачености“, *Време* 24.8.40.

већ у пензији. У попису досијеа масона наведено је 411 особа, међутим само 153 је тада (1941. и 1942) било у животу, у земљи и у могућности да одговори на упитник, док су неки одговорили да никада нису били масони. О осталима постоје неки подаци, али најчешће сасвим недовољни. Дакле, 153 особе дале су одговоре, који се могу статистички обрадити и указати на неке параметре битне за процену масонерије као елитне друштвене групе. Такви једнообразни подаци се за сада не могу добити за све масоне, нити је њихов коначни број познат. Претпоставља се, међутим, да тај број у Србији није прелазео 1.000.

Међутим, поставља се питање да ли је тај узорак, који чини отприлике четвртину претпостављеног укупног броја српских масона у међуратном периоду, довољан за озбиљно истраживање, и да ли је уопште оправдано користити методу узорка. У недостатку комплетних спискова и извора који би пружили податке погодне за статистичку обраду, одлучили смо се да овом послу приступимо на ограниченом узорку, у светлу чињенице да озбиљнија истраживања на ову тему за сада не постоје.

Из упитника од 33 питања издвојили смо одговоре на она питања која, по нашем мишљењу, дају одговоре значајне за обележје масонске организације између два рата: лични подаци (место и година рођења), образовање (врста и степен), место школовања, звање и националност, идеолошко становиште (чланство у политичким странкама, став према политичким догађајима, однос према Јеврејима, поглед на државу, нацију, веру, комунизам и фашизам), друштвени ангажман, датум ступања и иступања из ложе, везе са страним ложама, напредовање у служби од дана уласка у ложу. На крају, одређен је и одговор на последње питање у упитнику, који се односи на лична запажања испитаника о њиховој организацији и људима у њој.

Према месту рођења, резултати су следећи:

село 41	град 105
Београд	28
Србија без Београда	42
Јужна Србија	6
Војводина	36
Словенија	2
Хрватска и Славонија	11
Далмација, Бока и Истра	6
Црна Гора	5
БиХ	3
иностранство – 5 (Русија), 2 (Мађарска), 1 (Румунија-Темешвар);	

Дакле, резултати показују да је ту организацију између два рата чинило претежно градско становништво, и то оно које не припада првој градској генерацији, што је још један показатељ саморепродуковања елите у Србији у континуитету све до II светског рата. Београд је овде издвојен као урбана

средина која је битно одскакала од остатка земље по критеријумима модернизације. Показало се да је Београд као место рођења чланова масонских ложа на трећем месту, иза остатка Србије и Војводине, и то са малом разликом. Војводина и Србија са Београдском предњаче, као развијеније средине, у односу на јужну Србију, Црну Гору и БиХ. У Црној Гори и БиХ пре I светског рата масонство иначе није постојало,¹⁰ што је разумљиво ако се има у виду степен друштвеног развоја тих подручја, и либерално-капиталистичко својство слободног зидарства. Мали број рођених у западним крајевима тадашње Југославије резултат је тога што су људи из тих крајева били чланови хрватских и словеначких ложа и нису предмет нашег истраживања. Ови резултати такође потврђују да је масонерија организација друштвене елите.

Попис испитаника према датумима рођења дао је следеће резултате:

1860. – 8;	1870 – 25;	1880. – 25;	1890. – 61;	1900. – 25;
------------	------------	-------------	-------------	-------------

На основу ових података види се да је генерација рођених крајем 19. века (деведесетих година) у годинама пред II светски рат била најактивнија у масонским ложама. Та чињеница не може се објаснити само тиме што су они у међуратном периоду били биолошки у најактивнијем животном добу, пошто се слично може тврдити и за претходне и потоње генерације (изузев оне рођене шездесетих година деветнаестог века, од којих многи тада нису били међу живима). Више него двоструко већи број припадника те генерације међу масонима указује, по нашем мишљењу, на две могућности:

1. да су ти људи постизали утицајне положаје у друштву брже и у већем броју (ако узмемо у обзир да је масонерија елитна организација),
2. да су били посебно привржени идеологији либералног капитализма.

Да би се ово тврдило, треба узети у обзир услове у којима су они одрасли. Детињство су провели у време владавине Петра I Карађорђевића и бурног парламентарног живота у Србији, испуњеног политичким страстима и националним претензијама. Као адолесценти доживели су проширење државе у балканским ратовима, затим пораз и окупацију, повлачење преко Албаније, а многи међу њима су своје гимназијско школовање, услед рата и окупације, довршили у иностранству. То је могло утицати на њих да, осим националних идеја, којима су остали до краја привржени, усвоје и космополитизам као поглед на свет и створе међународне везе које су и касније одржавали. Ову претпоставку потврђују и подаци добијени из упитника, према којима је више од половине припадника ове генерације са датог списка школовано у иностранству (33 према 27).¹¹ Изразити национални, друштвени и политички ангажман изгледа да је био природни део њиховог васпитања и одрастања. Непосредно после рата, услед великих губитака у људству, држава је ове тада врло младе људе свакако подржавала и сигурно утицала на њихову друштвену промоцију.

10 Сведочење Милана Улманског, АЈ 100-53-53.

11 Школовани су у следећим местима: Београд-21; Париз-13; Беч-5; Франкфурт-2; Клермон-Феран-1; Загреб-5; Будимпешта-2; Сегедин-1; Панчево-2; Кан-1; Екс-ан-Прованс-2; Немачка-1; Лион-3; Праг-3; Баја-1; Нанси-1; Базел-1; Алжир-1; Лозана-1; Лијеж-1; Петровград-1; Берлин-1; Дрезден-1; Торино-1.

Испитивање врсте и степена образовања и звања, тј. положаја у друштвеној хијерархији, дало је следеће резултате:

Степен стручне спреме:	
средња или виша стручна спрема	32
факултет	95
докторат	18
Занимање – звање:	
виши државни чиновник	69
нижи држ. чин.	40
проф. Унив.	16
проф. гимназије или стручне школе	21
учитељ	2
војно лице	4
Врста образовања: ¹²	
правни факултет	54
трговачка академија	19
филозофски факултет	15
технички факултет	14
медицински факултет	13
виша педагошка школа	10

Запажа се да је највећи број имао високу школску спрему, док је број особа са средњим и вишим образовањем три пута мањи од броја факултетски образованих. Може се закључити да је то била првенствено елитна организација, састављена од тзв. вишег средњег слоја, али да није била недоступна ни тзв. нижем средњем слоју (бар ако је реч о јовановским ложама). Број нижих чиновника, тј. обичних службеника са средњим или чак малим приманима, такође није занемарљив (40 према 69), што оповргава мит о томе да само богати људи могу имати приступа овој организацији. Истина је такође да су значајне одлуке доношене у Врховном савету, који су чинили само врло утицајни људи¹³, али приступ тзв. јовановским ложама (прва три степена) имали су и сасвим

обични људи. Лица са основним образовањем, радника, занатлија или земљорадника нема уопште, што је такође разумљиво с обзиром на грађанско и каритативно обележје организације.

Виши државни чиновници чине претежну већину чланова ложа. Слободна занимања нису уопште била заступљена, пошто су сви лекари, адвокати, уметници и остали који се могу подвести под ту категорију, били запослени у државној служби и имали чиновнички статус.¹⁴ Та чињеница има значаја при оцени улоге масона у држави, али и обрнуто. Она показује донекле колико је српска елита у међународном периоду (и пре и касније) била зависна од државе и, самим тим, од политичких радника. А. Раденић је у поменутом чланку такође закључио да је страначка и идеолошка припадност појединца пресудна за оцену његовог деловања, што се не може тврдити кад је реч о чланству у ложи.¹⁵

Према подацима из досијеа највише лица имало је образовање правника. Такође је значајан број лица са завршеним економским студијама (тј. трговачким школама), филозофским, медицинским, техничким факултетима и вишом педагошком школом – дакле претежно су деловали у области привреде, просвете, медицине и индустрије. Велики број просветних радника, пре свега професора гимназија и стручних школа, а затим и Универзитета, указује на то да су ложе заиста настојале да што више припадника ове струке уврсте у своје редове, како би масонски принципи путем васпитања омладине што више ухватили корена.¹⁶ У очима њихових противника то је третирано као нарочито отежавајућа околност, и тумачено као уништавање омладине. Такве оптужбе појавиле су се у време антимагонске кампање у листу *Време*, током лета и јесени 1940.¹⁷

На крају се уочава изузетно мали број војних лица (свега 4). Објашњење за ово налазимо у сведочењу Љубице Анастасијевић, секретара Велике ложе Југославија, која је тврдила да је постојао прећутни споразум у ложама да се војна лица не примају и да се везе с њима одржавају само преко познатика и родбине.¹⁸ Војна лица су имала у свом домену изузетно мали простор за слободно деловање у друштву, с обзиром на строго хијерархијски вид организације, и обавезу намештања у политику, што је обухватало и изузимање од гласачког права.

Према месту школовања подаци су следећи:¹⁹

14 Ово се, додуше, односи на податке до којих смо дошли у збирци досијеа, док се адвокати и лекари приватне праксе на другим списковима помињу, мада у невеликом броју.

15 А. Раденић, п.д. 220.

16 Сведочење Милана Улманског, АЈ 100-15-53.

17 Данило Грегорић, После претреса у ложи, *Време*, 26.7.1940.

18 Сведочење Љубице Анастасијевић, 10.6.1952, АЈ 100-15-53.

19 Чланови ложа са овог списка школовани су у следећим местима: Београд-56; Будимпешта-10; Беч-16; Грац-3; Париз-19; Франкфурт-3; Клермон Феран-1; Загреб-13; Кијев-1; Сегедин-2; Котор-1; Сомбор-1; Фрибур-1; Панчево-3; Кан-1; Екс-ан-Прованс-2; Женева-3; Лијеж-2; Ср. Карловци-2; Земун-1; Немачка-2; Лион-3; Лајпциг-1; Праг-8; Москва-2; Баја-2; Темишвар-1; Нанси-2; Минхен-1; Ваљево-1; Базел-1; Алжир-1; Рим-1; Ерланген-1; Сусак-1; Пожаревац-1; Келн-1; Француска-1; Ган-1; Лозана-1; Петровград-1; Берлин-1; Харков-2; Суботица-1; Марсеј-1; Ниш-1; Дрезден-1; Торино-1; Гренобл-1.

12 Осим тих најзаступљенијих школа и факултета, остали су: филолошки факултет-2; фармација-2; музика-5; богословија-2; графичка школа-1; шумарски факултет-1; војна академија-4; Велика школа у Београду-2; течај за наставнике дефектне деце-1; ветерина-1; матура-8; микробиологија-1; научна академија-1; средња техничка школа-1; математички факултет-1; Висока школа лепих вештина-1.

13 Према сведочењу Љубице Анастасијевић, секретара Велике ложе Југославија, из 1952 (АЈ 100-15-53). Врховни савет су чинили: Душан Милићевић, Дамјан Бранковић, Ђорђе Вајферт, Војислав Паљић, Андра Динић, др Љубомир Томашевић, Ђура Бајаловић, Јурај Деметровић, Владимир Ђоровић, Катјачић, др Станоје Михаљчић, др Фрањо Ханеман, др Славко Дуканац.

на подручју Краљевине СХС (Југославије)	83 (од тога: у Србији – 59; у деловима под Аустроугарском – 24)
у Француској	33
у Аустрији	19
у Мађарској	14
у Немачкој	11
у Чешкој	8
у Швајцарској	6
у Румунији	3
у Белгији	3
у Италији	2
у Русији	2

Дакле, знатан број је био школован у иностранству, мада је ипак већина била школована у земљи. Та чињеница, сматрамо, указује на то да место школовања нема пресудан значај за формирање идеја, мада није потпуно без утицаја.

Према општим правилима слободног зидарства, које је усвојила и Велика ложа Југославија, масони не воде рачуна о националној и верској припадности, а толеранција је једно од основних начела Конституције. С друге стране, постоји мит о интернационалном својству масонерије (који је само донекле заснован на истини). Међутим, у српским ложама је уочљив претежно велики број лица српске националности у односу на остале (134 од укупно 153).²⁰ То се, додуше, може објаснити и тиме што је Србија релативно национално хомогена средина. Осим тога, обележје српске масонерије било је углавном национално, супротно мишљењу њихових противника. Према Конституцији, масони су дужни да изнад свега брину о интересима нације и државе. Нарочито су чланови ложе „Косово“, која је деловала у јужној Србији и Македонији, били изразито национално оријентисани. Многи међу њима су учествовали у комитским акцијама, или их подржавали, и борили се против бугарског утицаја у Македонији.²¹ У прилог оцени да је српска масонерија национална говори и документ „Слободни зидари масони за време окупације у Београду“, настао очигледно у некој од институција нове комунистичке власти, у којем се тврди да су за време окупације масони у Београду релативно добро прошли, пошто су успели да убеде Немце да наша масонерија има национални карактер.²² Према истраживањима Андрије Раденића, кад год је у српској историји долазило до сукоба између нација, масони су бранили национални интерес (случај анексије БиХ – протест упућен мађарској браћи остао је без одјека).²³

20 Срба-134; Словенаца-2; Немаца-4; Руса-5; Хрвата-5.

21 Управо код масона из ове ложе најчешће се јавља антисемитизам. Они су екстремно национално оријентисани и често у стварности одступају од начела толеранције. Порекло ове ложе је у вези са италијанским ложама, у традицији Гарибалдија и националноослободилачке борбе против Турака. У измењеним околностима после I светског рата они нису променили своју основну оријентацију.

22 АЈ 100–15–54.

23 А. Раденић, п.д. 174, 212.

Према Конституцији, слободни зидари су били дужни да поштују принцип верске и националне толеранције. Због тога су их нападали противници екстремно десне оријентације за наводну спрегу са Јеврејима и у том контексту се у време антимасонске кампање помињала јеврејско-масонака завера.²⁴ Међутим, према нашим подацима, од укупно 153 особе које су одговориле на питања у вези са ставом ложе према Јеврејима, 50 је посведочило да су у ложама постојале антисемитске тежње, док је 32 исказало лични антисемитски став. Такав резултат можемо приписати делимично и ситуацији у којој су давани одговори (претило им је отпуштање с посла или губитак пензије). Ипак, упркос томе остаје чињеница да је заиста мали број Јевреја био у српским ложама, те сведочења да су нерадо примани, или да је нпр. у ложи Косово по Конституцији био забрањен пријем Јевреја.²⁵ Постојала је, међутим, јеврејска ложа „Бане Берит“ с којом изгледа Велика ложа Југославија није одржавала везе. Таква издвојеност према верском и националном критеријуму код српских масона ипак говори да начело толеранције није било доследно спроведено.²⁶

За идеолошка опредељења српских масона значајно је следеће: били су углавном присталице идеологије интегралног југословенства и противници комунизма и фашизма. Држали су се начела да се друштвени проблеми могу решавати само путем еволуције, а никако превратима и револуцијама. Противили су се хрватском сепаратизму.²⁷ Били су присталице Шестојануарске диктатуре, желећи тиме да по сваку цену (па и по цену губитка демократије) спасу Југославију. У томе су активно учествовали, о чему сведочи и састав шестојануарске владе, у којој су углавном били масони.²⁸ Они су били готово једина организација која је у време диктатуре наставила несметан рад, с обзиром на своје општејугословенско, нестраначко обележје.²⁹ Међутим, у оквиру те организације, као и готово сваке друге, постојале су различите студије. Тако Милан Улмански, на пример, помиње централистичку и федералистичку струју (у погледу државног уређења), док Дамјан Бранковић говори о монархистичкој

24 Данило Грегорић, „Масони на послу“, *Време*, 4.10.1940; С. Г. С. „Масонске изопачености“, *Време*, 24.8.1940; Милан Банић, *Масонерија и Југославија*, Београд 1941, 21.

25 Сведочење Луке П. Иличковића, АЈ 100–17–56.

26 А. Раденић, п.д. 171.

27 Zoran Nenezić, п.д., 408–409. У Хрватској је било масона (правашки кругови) који су се издвојили из Велике ложе СХС и основали своју лозу „Либертас“, управо због неслагања са ставом Велике ложе СХС према хрватском питању.

28 З. Ненезић, п.д. 417, с. 13. Чланови владе масони били су: М. Сршкић, В. Маринковић, С. Шврљуга, Д. Којић, Ж. Мажуранић, Ј. Деметровић, К. Кумануди, О. Франгеш, М. Дринковић, М. Костренчић, У. Круљ, А. Крамер, Б. Максимовић. Диктатура је објашњена код Ненезића као резултат утицаја Великог Оријента и француске и чехословачке политике да се спасе версајска Југославија по сваку цену.

29 Исто, 414. Међутим, Ситон Вотсон је, мада масон, критиковао диктатуру, као и Масарик, такође масон. Како наводи З. Ненезић, после Октобарског устава 1931, француска, енглеска и чехословачка политика (и масонерија) окренуле су се против Александра. Дошао је до скретања у правцу федерализма код страних масонских ложа и до интернационализације хрватског питања. Ложа „Конкордија“ из Лондона је стално радила на окупљању свих опозиционих елемената, чак и комуниста, ради остварења федералистичког концепта. Изгледа да је до раскида између Александра и масона дошло и пре његове смрти, али су оптужбе да су масони криви за атентат нетачне, а много злоупотређаване за време окупације од стране квислинга. Није до краја јасно да ли је масонско незадовољство диктатуром изазвано кршењем принципа демократије, или утицајем британске политике и масонерије. (Z. Nenezić, п.д. 415, 416, 417, 418, 425).

и републиканској струји. Милан Бартош је, нпр., поменуо три студије (лево крило које су чинили противници диктатуре и републиканци: Иван Рибар, Љубомир Дуканац и Ђуро Бајаловић; десно, крило које је подржавало диктатуру (углавном масони виших степена, као В. Ђоровић, В. Новак, Ј. Деметровић, Д. Бранковић) и центар који су чинили Ђ. Вајферт и Д. Милићевић).³⁰

У досијеима масона наилазимо и на одговоре у погледу на државу, религију, нацију, демократију, комунизам или фашизам. Већина је одговарала на та питања према правилима Конституције, помињући углавном лојалност држави, верску толеранцију, национализам (југословенство и/или српство), немешање у политику. Понеки од испитаника јасно су се одредили идеолошки у прилог следећих идеја:

антикомунизам:	24
вера и антиатеизам:	26
демократија:	11
антиклерикализам:	8
југословенство:	6
српски национализам:	4
антифашизам:	3
профашизам:	2

Мали број испитаника је пристао да каже нешто одређено о тој теми, па се посебни закључци о томе не могу изводити, осим онога што је већ познато. Већина је понављала само општа места, па то и треба тако схватити. Релативно велики број људи који су истакли антикомунизам треба делимично приписати и потреби да се оправдају и скрену сумњу са себе код окупационих власти. Наравно, тачно је да су у већини и у начелу били против комунизма, мада је постојало и лево крило које је, нарочито пред рат, сарађивало са комунистима ради одбране од фашизма. У начелу, масони су били против комунизма, исто као и против фашизма. Међутим, однос са комунистима није био једнозначан, (нарочито у другој половини тридесетих година, у доба Народног фронта и појачане опасности од фашизма). Програмски, били су против комунизма, као облика насилног рушења поретка. Доста њих је стало иза „Обзнане” и „Закона о заштити државе”. Комунистима је било забрањено чланство у ложи, као и свим члановима тајних и превратничких организација. Али у пракси је било оних који су радили у обе организације и представљали спону између њих. Обе организације су у доба Народног фронта инфилтрирале своје чланове у разне друштвене организације (спортска друштва, Соко и сл.) После стварања Уједињене опозиције, неки чланови Демократске, Радикалне и Земљорадничке странке позивали су на окупљање свих, па и радничких елемената. То су били др Иван Рибар, др Божа Марковић, др Драгомир Иконић, а то је прихватио и Божидар Влајић, такође масон. Тзв. левом крилу припадали су: Славко Дуканац, члан Главног одбора ДС; Ђуро Бајаловић; др Сима Милошевић и др Иван Рибар.

30 Сведочења бивших масона из 1952. године, АЈ 100, 15, 53.

Рибар је 1937. чак и иступио из ложе, под образложењем да је у тадашње време потребна енергичнија акција и да масонска начела нису примерена времену, као сувише благ метод борбе. Супруга масона др Ђурице Ђорђевића Кристина Ђорђевић, из угледне породице Шумановић, била је веза између Моше Пијаде, Иве Лоле, Милована Ђиласа и Јосипа Броза, који је чак илегално и боравио у њеној кући. Комунисти су користили њене везе са београдском интелектуалном елитом.³¹

Супротно оптужбама противника за безверство,³² једнако велики број је истакао веру као важан чинилац њихове идеологије и изјаснио се оштро против атеизма. Верска толеранција није нипошто претпостављала и верску равнодушност. Штавише, религиозност је била пожељна особина међу слободним зидарима.³³

У стању сукоба интереса српске и хрватске елите, масони су били једина организација које окупљала елиту свих нација, на бази идеолошког, пројугословенског и пролибералног програма. Било их је у готово свим политичким странкама, а према тврђењу З. Ненезића, посебно у Демократској и Самосталној демократској странци.³⁴

Запажа се да се отприлике трећина људи који припадају странкама са овог списка (13 до 63) налази на руководећим положајима у тим странкама, што говори у прилог тези да су масони настојали да стекну утицај у политичкој номенклатури.³⁵ Насупрот томе, 99 људи од укупно 153 нису били чланови ниједне странке, а било је и оних који су се декларисали као присталице неких странака, те и оних који су мењали странке.³⁶ Релативно већи број чланова био је у ЈРЗ (17), НРС (15), ДС Љубе Давидовића (8), док је у ЈНС било само 5 чланова. (Овако мали број чланова ЈНС са овог списка не треба да засени чињеницу да је то била подстицана странка у време диктатуре и да су њени чланови били у влади, која је била пријатељски настројена према масонима. Мали број обичних чланова те странке међу масонима не може да оповргне ову чињеницу). У свим осталим странкама број чланова масона био је изузетно мали.³⁷

Наравно, утицај чланова јовановских ложа на политику могао је бити мањи или већи, зависно од њихових функција у друштву. Али на политику

31 Z. Nenezić, п.д. 439, 451.

32 Стеван Клуић, „Масонерија кроз историју”, *Време*, 1.8.1940; Ђорђе Димитријевић, „Масонерија и хришћанство”, *Време*, 6.8.1940.

33 А. Раденић, п.д. 177, 224.

34 Z. Nenezić, п.д., 105, 106.

35 На функцијама: Независни клуб-1 (предс.); ЈНС-1 (бановински секретар); Збор-1; странка Немаца-1 (оснивач); Давидовићева ДС-2 (Члан Гл. одбора), 1 (члан месног одбора); ЈРЗ-1 (члан управе пододбора), 1 (секр. Клуба нар. посланика и секр. бановинског одбора), 1 (предс. кварталног одбора), 1 (члан гл. одбора); Самостална ДС-1 (предс. обласних и месних одбора); НРС-1 (секр. или члан управе).

36 Присталица, али не и члан: ЈРЗ-3; НРС-2; Земљорадничка стр.-1; Самостална ДС-1; Мењали странке: из НРС у ЈНС-2; из Социјалст. стр. у ДС, па у Самост. ДС, па у ЈНС-1; из немачке партије у Културбунд-1; из НРС у ЈРЗ-3; од Ст. Протић, Н. Павловић у „Збор”-1; из Самосталне ДС у ЈРЗ-1; из Културбунда у ЈРЗ-1; из ДС у ЈРЗ-1.

37 Збор-3; Ратничка странка-1; Странка Немаца КЈ-2; Културбунд-2; Југосл. републиканска странка Љубе Стојановића-1; Социјалистичка странка-2; Самостална ДС (Прибићевић)-4; Ст. Протић и Настас Павловић-1; Самостална РС пре I св. рата-1; Независни клуб-1.

масонерије највећи утицај су имали масони високих степена, који су били у Врховном Савету Краљевине СХС, са седиштем у Београду. То су били: Ђорђе Вајферт, Јован Алексијевић, Петар Шрепловић, Манојло Клидис, Душан Милићевић, Димитрије Јанковић, Дамјан Бранковић, Милан Антоновић и Сретен Стојковић. Масони јовановских степена нису овде имали приступ и нису утицали на рад вођства, а често с њим нису били ни упознати.³⁸

Када је реч о ставу према политичким догађајима, испитаници у огромној већини нису давали никакав одговор и понављали су само општа места, тврдећи да се ложе нису бавиле политиком, да је била важна само толеранција, патриотизам и лојалност држави. Ипак, неколико ставова је истакнуто.

Одговори на питање о политичком ставу према актуелним политичким проблемима:

Политички став	Број испитаника
б. јануар одобран	7
против конкордата	9
за споразум са Хрватима	9
позитиван став према Уставу од 1931.	3
негативан став према уставу из 1931.	2 ³⁹
интегрално Југословенство	3
штетност клерикализма	2
негативан став према ХСС-у	2
увек је лично веровао да је влада у праву	1
неповерење према Корошцу	1

О ставу према спољној политици земље давали су сличне, још опрезније изјаве. Огромна већина тврдила је да у ложама није било говора о томе, да се то њих није тицало и да су такви разговори били забрањени. Један од њих је изјавио да су на рад ложе власти будно пазиле још од 1935, што претпоставља да нису изношени ставови супротни званичној спољној политици.⁴⁰ Наводимо неколико одговора који могу илустровати генерални став према овом питању:

38 З. Ненезић, п.д. 378.

39 Страх од партијских борби, критикован састав владе и претпоставка да ће Хрвати одбити сарадњу у Скупштини.

40 Грга Бригљевић, професор Државне трговачке академије у пензији, рођен у Сиску, ложа „Д. Обрадовић“.

Став испитаника о спољној политици	Број испитаника
за мир и неутралност	2
у складу са зван. политиком	1
увек на страни отаџбине и оних који управљају	1
нема антинемачке тенденције	1
антимађарско расположење (у војвођанским ложама)	1
било је и германофила и франкофила	1
Срби су били за демократију ⁴¹	1
опште измирење европских народа	1

Друштвени ангажман масона је, за разлику од страначког, био знатно већи, како се на овом узорку може видети. Од 153 особе са овог списка, само 40 није имало никакав друштвени ангажман, док су остали у већини били чланови националних удружења (51), Сокола (31), Црвеног крста (30), струковних организација (38), и били ангажовани на хонорарном раду у државним институцијама (32):

Друштвена делатност масона	Број испитаника
Национална удружења ⁴²	51
Спортски клубови и удружења ⁴³	46
Хуманитарне организације ⁴⁴	48
Струковне организације	38
Хонорарни рад у привреди	13
Хонорарни рад у државним институцијама	32
Сарадња у листовима и часописима	6
Хонорарни рад у настави	6
Мешовита удружења Југословена и странаца ⁴⁵	7
Културна и уметничка удружења ⁴⁶	34
Ротари клуб	3
Оснивачи институција	7
Без ангажмана	40

Праћењем датума ступања појединих личности у ложе и иступања из њих може се пратити хронолошки динамика веће, односно мање, привлачности те организације у одређеном времену, и доводити у везу са ситуацијом у друштву и држави. У распону од 1895. до 1940, са изузетком година 1923. и 1924. када је 7, односно 14, лица са датог списка ступило у ложу, запажа се да су године Алек-

41 Ово је изјавио Јохан Нол, члан Културбунда и ЈРЗ.

42 Јадранска стража – 15; Народна одбрана – 13; Друштво Св. Саве – 2; Друштво „Огањ” – 1; Удружење резервних официра и ратника – 2; Гајрет – 3; добровољачка удружења – 3; остало – 12.

43 Соколи – 31; Скаути – 3; Феријални савез – 1; Аеро-клуб – 2; остало – 9.

44 Црвени крст – 30; здравствене – 5; остало – 13.

45 Југословенско-француска – 3; југословенско-немачка – 1; југословенско-бугарска – 2; југословенско-чехословачка – 1.

46 Књижевна – 4 (Српска књижевна задруга), 5 (Матица српска), позоришна – 3; музичка – 10; ликовна – 1; остало – 11.

сандрове диктатуре уједно и године највеће динамике ступања у ову организацију (1929–12; 1930/31–17; 1932–10; 1933–10; 1934–14), што већ 1935. престаје, када само 6 лица ступа у ложу.⁴⁷ У владама Милана Стојадиновића осетно се смањило број масона, како тврди З. Ненезић.⁴⁸ Учесталије иступање из ложа 1935, 1937. и 1939. може се довести у везу са променом спољнополитичке оријентације државе и постепеним напуштањем идеологије интегралног југословенства.⁴⁹

Од укупно 153 особе на списку, из ложе никада није иступило 86, док је на разне начине иступило 67. Прилично велики број лица која су иступала из ложе, провевши у њима време у распону од моменталног иступања до 30 година, може само да говори у прилог тези да то није тајна организација у правом смислу пошто иначе не би било могуће напуштање организације у толиком броју. Наравно, било је и случајева да су поједина браћа била искључена из ложе, због разних прекршаја било у приватном, или јавном животу, или због нелојалног држања према организацији. Познат је, тако, случај Иве Андрића и Густава Крклеца, који су били избачени из ложе 1925. због Андрићеве афере са Крклецовом супругом. Сличан случај се догодило и краљевским намесницима, Иви Перовићу и Раденку Станковићу. Милан Главинић је био искључен зато што је у скупштини гласао за конкордат, односно зато што је на раду ложе изјавио да ће гласати против, а поступио супротно томе. Озбиљнији је био случај Јездимира Ђокића, који је 1937. суспендован, после банкротства његове банке у којој је ложа имала свој улог.⁵⁰

Подаци које нам пружа овај извор о страним представницима, тј. о гостима ложа, сасвим су недовољни, и из тога се не могу извучити закључци о стварном страном утицају међу нашим масонима.⁵¹ Према З. Ненезићу, Југословена чланова страних ложа било је више од 190 (на основу разних спискова), али се тачан број не зна. Углавном су били у страним мешовитим ложама, посебно у Француској, а то је најчешће била ложа „General Reigne”.⁵² На раду ложе „General Reigne” 4.1.1933, на пример, истакнута је важност Мале Антанте, а треба поменути да су Хенри Викам Сид и Ситон Вотсон били масони. Ненезић наводи већи број наших амбасадора који су били чланови мешовитих ложа у иностранству. Такође помиње и везе масона виших степена са енглеском и америчком масонеријом (осим званичних веза са француском), те учешће масона у мисији пуковника Донована, пучу од 27. марта, британској и совјетској обавештајној служби. Озбиљнија истраживања о везама наших масона са иностраним ложама и о њиховом учешћу у извесним политичким догађајима тек предстоје.

47 Број ступања у ложу по годинама: 1895-1; 1898/99-1; 1907-1; 1908-2; 1910-2; 1911-1; 1912-2; 1913-1; 1918-1; 1919-2; 1921-2; 1922-3; 1923-7; 1924-14; 1925-4; 1926-4; 1927-4; 1929-12; 1930/31-17; 1932-10; 1933-10; 1934-14; 1935-6; 1936-6; 1937-7; 1938-5; 1939-3; 1940-2.

48 З. Ненезић, п.д. 456.

49 Број иступања из ложе по годинама: 1913-1; 1915-1; 1927-4; 1930-2; 1932-1; 1933-4; 1934-2; 1935-6; 1936-4; 1937-17; 1938-5; 1939-7; 1940-1.

50 З. Ненезић, п.д. 433, 434.

51 Све што се може сазнати из упитника своди се на спорадичне информације о неколико чланова ложа. На основу овога, сазнајемо само следеће: да су Душан Томић, Божа Павловић, Михајло Лисичић, др Мишел Јовановић и Бура Ђуровић били чланови ложе „General Reigne”, да је Војислав Кујунџић био члан неке бечке ложе, Димитрије Шрепловић-белгијске, Ђирило Петровић-румунске, а Игњат Томашевић и Андрија Пуљезовић-америчке.

52 З. Ненезић, п.д. 376 (списак наших људи, чланова страних ложа).

Подаци о напредовању у служби од дана пријема у ложу до 1942. говоре следеће:

напредовало:	78 (од тога 38 иступили из ложе)
није напредовало:	71

Од оних који су напредовали у служби од дана пријема у ложу од 1942. године, не може се запазити да је у било ком случају, дошло до наглог и брзог напредовања, што би се дало приписати чланству у ложи. С обзиром на време протекло од датума ступања у ложу до дана испитивања, каријера свих испитаних текла је уобичајеним током. Осим тога, од броја оних који су напредовали у служби, више од половине је иступило из ложе (38 до 78). На основу овога, дакле, не може се закључити да је сама чињеница да је неко масон значила аутоматски предност при напредовању у служби, мада су биле честе оптужбе упућиване масонима за протекционизам. Ти резултати говоре да треба озбиљно преиспитати колико је то истинито.

Последње питање у упитнику односило се на лична запажања испитаника о организацији и људима у њој.

позитиван став	68
неутралан став (није приметио ништа лоше)	37
негативан став (разочаран у људе)	10
негативан став (разочаран у идеологију)	24
не допада му се тајност и ритуал	18

Према тим резултатима, изгледа да је највећи број испитаних веровао у своју организацију, док, с друге стране, можемо приметити да је знатан број показао извесне резерве. Остаје отворено питање колико су одговори искрени (с обзиром на околности у којима су дати) и да ли се на основу њих може закључивати о релативној хомогености, односно хетерогености, те организације. Сматрамо да су потребна опсежнија истраживања која би дала одговор на то питање.

На основу ових, ипак ограничених истраживања, може се закључити да је слободно зидарство у Србији између два рата било пре свега један неформални еснаф пословних људи, који се међусобно испомажу и делују у оквирима датих могућности које поставља међународна политика и констелација различитих интереса. То се показало и за време II светског рата, када су се сасвим различито држали (највећи број био је пасиван, али било их је и у партизанима, и у покрету Драже Михајловића (Драгиша Васић), и у Недићевој влади (Милан Аћимовић). После рата било је оних који су заузели угледне положаје (Виктор Новак, Александар Белић). За деловање појединца у друштву изгледа да није била одлучујућа припадност масонској ложи, већ много више од тога, припадност политичкој странци или идеологији.

Ranka Gašić

*Serbian Freemasons as a Social Group Between Two World Wars**Summary*

As in other countries, Freemasonry was an organization of social elite in Serbia between two world wars. The results of this analysis show that the members were almost solely urban dwellers, originating mainly from more developed regions in the eastern part of then Yugoslavia (Belgrade, Vojvodina and Serbia). Generation born at the end of the 19th century dominated among the membership. In addition, most of them held university degrees, were mainly active in business, education, medicine and industry, while the number of military personnel was negligible. They have been largely educated in the country, although the number of those educated abroad was considerable. The analysis has shown that the principle of religious and national tolerance has not always been consistently implemented, and that there were considerable differences among them in ideological and political views, although the ideology of integral Yugoslavianism and Western-type democracy predominated. Their social engagement was notable and, actually, much greater than political. The author also shows how numerous widespread prejudices, such as those about their alleged atheism and protectionism, cannot be substantiated by scientific research for the time being. A large number of those who withdrew from this organization seriously dispute the thesis about secrecy, most often quoted as an argument by its opponents.

Зоран Јањковић

УДК 332.22(49+.113)“18/19”

О ширењу земљопоседа војвођанских Немаца између два светска рата

АПСТРАКТ: Рад на основу литературе и архивске грађе приказује ширење земљопоседа Немаца у Војводини између два светска рата раскривајући о тези њихових „националних кругова” да су фолксдојчери, наводно њихови кривци земљу фолксдојчери, уз финансијску помоћ из Хитлеровог Рајха.

Између два светска рата, посебно тридесетих година, у „националним круговима” у Војводини¹ владала је психоза националне угрожености која је добрим делом имала корена у лошијем економском стању југословенског живља у односу на „анационални елемент”, тј. на припаднике националних мањина, Мађара и, пре свега, Немаца.² Неки су ишли чак толико далеко да су тврдили да је после двадесетак година постојања југословенске државе Војводина мање српска него што је то била двадесет година раније.³ Такво стање је објашњавано, с једне стране, учмалошћу у коју је српски живаљ запао после уједињења,⁴ а, с друге, већом марљивошћу, штедљивошћу, бољом организованомшћу и вишим нивоом културног и економског развоја националних мањина у односу на домаће српско становништво, а поготово у односу на новонасељене колонисте из пасивних крајева.⁵

За посебно опасног економског конкурента сматране су Швабе. Примећено је да где год живе заједно са Србима они просперирају, док Срби, напротив, пропадају.⁶ Један анонимни дописник се председнику владе Милану

1 Под Војводином ћемо у овом раду углавном подразумевати територију данашње Аутономне Покрајине Војводине, која, наравно, у међуратној Југославији није у том виду постојала као засебна административна област.

2 Архив Југославије (даље: АЈ), Ф 66, 72/195.

3 Тако, на пример, командант I армијске области 1940. (Архив Војноисторијског института (даље: АВИИ), поп. 17. к. 32, ф. 1, д. 40.) Исто тако директор Народног позоришта Дунавске бановине. (Архив Српске академије наука и уметности (даље: АСАНУ), 14530-II 12/2).

4 АЈ, Ф 80, 52/239.

5 АЈ, Ф 66, 71/195; Бранислав Глигоријевић, „О настави на језицима народности у Војводини 1919-1929”, *Зборник Мајнице српске за историју*, 5, 1972, стр. 82.